

Oybek XOLMATOV,
Farg‘ona davlat universiteti katta o‘qituvchisi, PhD
E-mail: oybekumarovich95@gmail.com

Namangan davlat universiteti professori, fil.f.d. Z.Sadikov taqrizi asosida

ERIX MARIYA REMARK VA O‘TKIR HOSHIMOV ROMANLARIDA BADIY PSIXOLOGIZM

Annotsatsiya

Maqolada nemis va o‘zbek harbiy prozasida badiiy psixologizmning o‘rni masalasi Erix Mariya Remark va O‘tkir Hoshimov romanlari misolida tadqiq etilgan. Tahlil obyekti sifatida “Uch og‘ayni” va “Tushda kechgan umrlar” romanlari olingan. Har ikki yozuvchi mazkur asarlarida urush ishtirokchilarining psixologik holatini qahramon va muhit konflikti, davr va qahramon muammosi fonida aks ettirgan. Ayniqsa, bosh qahramonning urushga munosabati orqali mualliflar ilgari surgan patsifizm g‘oyasining ifodalanishi masalasi alohida e‘tiborga molik. Bugungi adabiyotshunoslikda badiiy asarlarni, xususan, romanlarni tahlil qilishda qahramon ruhiyati tasviri, personajlarning ichki nutqi kabi elementlarga alohida e‘tibor qaratilmoqda. Shu bois urush mavzusidagi romanlar g‘oyasi, ularda ifodalangan muallif munosabatini belgilashda psixologizmning o‘rnini aniqlash dolzarb ilmiy masalalardan biriga aylanib bormoqda. Mazkur maqolada shu muammo o‘rganilib, mavzuga doir ilmiy manbalarga murojaat qilingan. Shuningdek, tahlillar jarayonida asarlarning badiiy matnidan misollar keltirilib, fikrlar ilmiy asosda dalillangan. Maqola yakunida tahlillar orqali olingan natijalar xulosalangan.

Kalit so‘zlar: Psixologizm, proza, roman, “yo‘qotilgan avlod”, patsifizm, mavzu, talqin, qahramon, tahlil.

ХУДОЖЕСТВЕННЫЙ ПСИХОЛОГИЗМ В РОМАНАХ ЭРИХА МАРИИ РЕМАРКА И УТКИРА ХАШИМОВА

Аннотация

В статье рассматривается роль художественного психологизма в немецкой и узбекской военной прозе на примере романов Эриха Марии Ремарка и Уткира Хошимова. В качестве объектов анализа были взяты романы «Три товарища» и «Жизнь в сновидениях». В этих произведениях оба писателя отразили психологическое состояние участников войны на фоне конфликта героя и окружающей среды, проблемы эпохи и героя. Особое значение приобретает вопрос выражения идеи пацифизма, выдвигаемой авторами, через отношение главного героя к войне. В современном литературоведении при анализе художественных произведений, особенно романов, особое внимание уделяется таким элементам, как образ психики героя, внутренняя речь персонажей. Поэтому определение места психологизма в определении идеи романов военной тематики и выраженного в них мироощущения автора становится одной из наиболее актуальных научных проблем. В данной статье рассматривается данная проблема и ссылаются на научные источники по данной теме. Также в ходе анализа были приведены примеры из художественного текста произведений, а мнения обоснованы на научной основе. В конце статьи подведены итоги анализа.

Ключевые слова: Психологизм, проза, роман, «потерянное поколение», пацифизм, тема, интерпретация, герой, анализ.

ARTISTIC PSYCHOLOGISM IN THE NOVELS OF ERICH MARIA REMARQUE AND UTKIR KASHIMOV

Annotation

In this article researched the role of artistic psychologism in German and Uzbek military prose using the example of the novels of Erich Maria Remarque and Utkir Khoshimov. The novels "Three Comrades" and "Lives passed in the Dreams" are taken as the objects of analysis. In these works, both writers reflected the psychological state of war participants against the background of the conflict between the hero and the environment, the problem of the era and the hero. Of particular note is the issue of the expression of the idea of pacifism put forward by the authors through the main character's attitude to the war. In today's literary criticism, when analyzing works of art, in particular novels, special attention is paid to such elements as the depiction of the hero's psyche and the inner speech of the characters. Therefore, determining the role of psychologism in determining the idea of war novels and the author's attitude expressed in them is becoming one of the urgent scientific issues. This article studies this problem and refers to scientific sources on the subject. Also, during the analysis, examples from the literary text of the works were given, and the ideas were scientifically substantiated. At the end of the article, the results obtained through the analysis are summarized.

Key words: Psychologism, prose, novel, "lost generation", pacifism, theme, interpretation, protagonist, analysis.

Kirish. Badiiy psixologizm asar qahramonining borliq, jamiyat va o‘z-o‘zi bilan bahsi, muloqoti vazifasini bajarib, muallifning g‘oyaviy-falsafiy maqsadini yuzaga chiqarishda muhim rol o‘ynaydi. Harbiy prozada askar obrazining urush ta‘sirida yuzaga kelgan badiiy kechinmalari tasviri muallif munosabatini aniq ifodalab, bu jarayonda badiiy psixologizm muhim vosita bo‘lib xizmat qiladi. Chunki psixologizm inson ichki kechinmalarining asardagi aksini namoyon etgan holda muallif nuqtai nazarini, asar g‘oyasini belgilashga yordam

beradi. Adabiyotshunoslikda psixologizm, qahramon ruhiyati tasviri kabi masalalar XX asrning 2-yarmidan boshlab asosiy ilmiy muammolardan biriga aylanib, keng miqyosda o‘rganilgan. Jumladan, jahon va o‘zbek adabiyotshunosligida A.Iezuitov, L.Ginzburg, S.Rubinshteyn, H.Umurov, B.Karimov, M.Boboxonov va boshqa olim hamda tadqiqotchilarning ilmiy ishlarida badiiy asar poetikasi, qahramon xarakterini belgilashda psixologik tahlilning o‘rniga alohida e‘tibor qaratilgan.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Ukrainalik adabiyotshunos Lidiya Ginzburg psixologizmni qahramon kechinmalari o'rtasidagi ziddiyatlarning batafsil va chuqur tadqiqi deb ta'riflab, dastlab avtobiografik va memuar asarlarda ifodalanganligini qayd etgan [1]. Urush mavzudagi nasriy asarlarning aksariyati urush ishtirokchisi bo'lgan yozuvchilar tomonidan yaratilganligini inobatga olsak, badiiy psixologizmning urush va qahramon munosabatini aks ettirishdagi roli muhim ekanligi anglashiladi. Askar obrazining mukammal holatda yaratilishida urushga hissiy munosabatning psixologik jarayonlar vositasida tasvirlanishi katta ahamiyatga ega. Xususan, jahon adabiyotida N.Rostov, A.Bolkonskiy (Lev Tolstoy, "Urush va tinchlik"), Bertran (Anri Barbyus, "O't"), Frederik Genri (Ernest Xeminguey, "Alvido, qurol!"), Paul Boymer (Erix Mariya Remark, "G'arbiy frontda o'zgarish yo'q"), o'zbek adabiyotida Ahmadjon Shukurov (Abdulla Qahhor, "Oltin yulduz"), Bektemir (Oybek, "Quyosh qoraymas"), Elmurod (Shuhrat, "Shinelli yillar"), Kimsan (O'tkir Hoshimov, "Ikki eshik orasi"), Rustam (O'tkir Hoshimov, "Tushda kechgan umrlar") kabi askar obrazlarining xarakter xususiyatlari urushning inson ruhiyatiga turli ko'rinishlardagi ta'sirini ifodalovchi psixologik tasvir vositasida aks ettirilgan. Askar psixologiyasi XX asr prozasida ancha keng va chuqur tasvirlanib, aksariyat holatlarda urushning qahramon ruhiyatida qoldirgan asoratini ifodalash vazifasini bajargan.

M.Boboxonov "shaxsning ruhiy hamda bir vaqtning o'zida davr va jamiyat qarama-qarshiliklarini, konfliktlarini aks ettiruvchi ichki ziddiyatlari aynan psixologizm orqali yaqqol ochiladi" [2], deb ta'kidlaganida psixologizm va konflikt o'rtasidagi o'zaro bog'liqlikni ham nazarda tutgan. Darhaqiqat, badiiy psixologizm qahramon ruhiyati va tashqi muhit munosabati konflikt yordamida talqin etiladi. "Adabiyotshunoslik lug'ati"da konfliktga "personajlarning asar suyujetida badiiy ifodasini topadigan o'zaro to'qnashuv va kurashlari, qahramon bilan muhit orasida yoki uning ruhiyatida kechuvchi ziddiyatlar", deb ta'rif berilgan. Shu ta'rif asosida badiiy konflikt uch turga ajratilgan: 1) xarakterlararo; 2) qahramon va muhit; 3) ichki (psixologik) [3]. Askar va front voqeligi o'rtasidagi ziddiyat, asosan, badiiy konfliktning ikkinchi turi hisoblangan qahramon va muhit konflikti orqali namoyon bo'ladi. XX asr prozasida, xususan Erix Mariya Remark va O'tkir Hoshimov romanlarida askar hamda front konflikti urushga muallifning badiiy munosabatidan kelib chiqqan holda patsifizm g'oyasini ifodalashga xizmat qilgan. Bu xususiyat Erix Mariya Remarkning Paul Boymer, Robert Lokamp, Otto Kester, Valentin Gauzer, Ernst Grebber; O'tkir Hoshimovning Rustam, Xayriddin, Kimsan kabi qahramonlari talqinida aniq ko'rinadi.

Tadqiqot metodologiyasi. Har ikki yozuvchi urushning qahramonga yetkazgan psixologik jarohatini jang lavhalari, bevosita urush vaqtida bo'lib o'tgan voqealar fonidagina emas, urushdan keyingi davr voqeligi misolida ham aks ettirgan. Bu borada Remarkning "Uch og'ayni" romani alohida ahamiyat kasb etadi. "G'arbiy frontda o'zgarish yo'q" romanida asosiy makon front, okop, kazarmalar, jang maydoni edi. "Uch og'ayni" romanida esa muallif zamon va qahramon ziddiyatlari yuzaga chiquvchi badiiy makon sifatida shaharni tasvirlagan. Rus tadqiqotchisi D.Morev o'z dissertatsiyasida keltirib o'tganidek: "romanda shahar manzarasi g'oyaviy jihatdan qahramonning o'zgarib turuvchi psixologik holatiga mos ravishda turli ko'rinishlarda aks ettirilgan" [4]. Lokamp ijara yashaydigan Zalevski xonimning pansioni, asosan ichkilik iste'moli bilan bog'liq holda tasvirlangan kafe va restoranlar, kasalxona, shahar ko'chalarining tungi manzarasi davrga xos ijtimoiy-ma'naviy muammolarning jonli kartinasi sifatida namoyon bo'lgan. Bu makonlarda urushdan keyin

turlicha turmush tarzini boshdan kechirayotgan, lekin hammasi birdek iztirob chekayotgan qahramonlarning hayotiga guvoh bo'lish mumkin. Remark shahar makoni vositasida urushning jamiyat hayotida davom etayotgan asoratlarini aks ettirgan. Yozuvchi vayronkor hodisalar faqat urush vaqti va front makonida emas, urushdan qariyb o'n yil keyingi vaqtda shahar makonida ham ro'y berayotganligini tasvirlab, bu jarayonni o'n yil avvalgi urush qoldirgan asorat mahsuli sifatida ifodalaydi.

Tahlil va natijalar. "Uch og'ayni" romanida ham do'stlik qahramonlarni begonlashgan jamiyatdan va bir vaqtning o'zida, yolg'izlikdan qutqaruvchi asosiy vosita vazifasini bajaradi [5]. Asarda o'ziga yupanch qidirdigan qahramonlar: Lokamp, Kester va Lents, ular bilan yonma-yon tasvirlangan turli xarakterdagi personajlar: Patritsiya, Grau, Gauzer, Roza, Zalevski xonim va boshqa obrazlar misolida urush asoratlari ostida yashayotgan jamiyatning umumiy taqdiri tushkunlik, inqiroz holatida tasvirlangan. Romanda asosiy urg'u urush ishtirokchisi bo'lgan sobiq askarlarning taqdir va kechinmalariga qaratilgan. Romandagi quroldosh do'stlar "G'arbiy frontda o'zgarish yo'q" asari qahramonlarining ulg'aygan vakillariga to'g'ri keladi.

"Uch og'ayni" romanida Robert, uning ikki do'sti Gotfrid Lents va Otto Kester urushdan omon qaytgan sobiq askarlarning tipik vakillari sifatida psixologik jarohat, urush qoldirgan salbiy xotiralar bilan yashayotgan insonlar taqdirini umumlashtirgan. "Tushda kechgan umrlar" romanida esa bu vazifani Rustamning o'zi bajargan. Ikki roman qahramonlari o'rtasidagi psixologik kayfiyatning umumiylik kasb etishi Robert va Rustam obrazlarining qiyosi orqali yuzaga chiqadi. Bu qahramonlar o'rtasidagi umumiylik romanlarda o'z aksini topgan xotira tasviri orqali aniq ko'rinadi. Uyiga qaytgan qahramon o'zini begona his qiladi, o'z uyi unga avvalgidek qadrdon tuyulmaydi. Qahramonning kechinmalari makon va zamon kategoriyasi bo'yicha keskin evrilishga uchrangani aniq ko'rinadi [6]. Robert urushdan keyin oradan o'n yil vaqt o'tgan bo'lishiga qaramay, haligacha urush qoldirgan asoratlar, salbiy xotiralar girdobidan qutula olmagan. Romanning birinchi bobidayoq bu xususiyat quyidagi yo'sinda ifodalanadi: "O'tmishni eslamaganim ma'qul. Ayniqsa, yolg'iz qolgan paytlarimda. Kechqurunlari. Ammo-lekin aytishga osonku-ya, o'tmish ba'zan shundoq ko'z oldimga kelib, qadalib turib oladi. Shunday paytlarda aroq asqotadi" [7]. Robert asarning bir necha o'rinlarida o'tmishni unutish, yoshlikni eslamaslik haqida mulohaza yuritsa-da, urush xotiralarini tez-tez uni bezovta qilaveradi. Jumladan, qo'shnisi Xasse o'z joniga qasd qilgani ma'lum bo'lganida bu voqeadan iztirobga tushgan Zalevski xonimga taskin berish uchun urush xotiralariga beixtiyor murojaat qiladi:

"Frau Zalevski birdan xo'ngrab yubordi.

– Qo'ying, yig'lamang, – dedim unga. – Endi hech narsani o'zgartirib bo'lmaydi.

– Qanday dahshat! – piqilladi u. – Bu yerdan ko'chib ketishim kerak, chidolmayman!

– Chidaysiz, – dedim men. – Gazdan zaharlanib o'lgan bir necha yuz inglizni ko'rganman. Chidaganman..." [7].

Robert har bir jiddiy voqelikdan keyin shu hodisaga yaqin bo'lgan urush xotiralarini ko'z o'ngiga keltiradi. Qahramon ongiga mahkam o'rnatilib qolgan noxush xotiralar fonida urush ishtirokchilarining ruhiy iztiroblari, kechinmalari o'z ifodasini topgan.

"Tushda kechgan umrlar" romanida ham endigina urushdan qaytgan Rustamning ong va ruhiyatida urush qoldirgan asoratlar bir necha epizodlarda tasvirlangan. Masalan, Rustamning urushdan yurtiga qaytganidagi kechinmalari quyidagicha ifodalangan: "Toshkent o'zgarimabdi. O'sha-o'sha shahar. O'sha-o'sha ko'chalar. Yo'l chetida yam-yashil daraxtlar yashnab yotibdi. Mashinalar bir-

birini quvib, shamoldek yeladi. Go'yo o'n besh qadam oldinda borayotgan mashina minaga duch kelib, portlamaydigandek! Ko'chada odam muncha ko'p? Go'yo olisda, qoyalar orasida biqinib turgan snayper xohlasi besh minutda yigirmatasini yer tishlatmaydigandek..." [8]. Psixologik kechinmaning bu tarzda tasvirlanishi qahramonning urushdan qanday hissiyot bilan qaytganligi haqida tasavvur berish bilan birga urush va tinch hayot o'rtasidagi antitezani ham ifodalagan. Qiyosiy uslubdagi badiiy tasvir vositasida muallif tinch hayotning badiiy manzarasini zindan urushga qarama-qarshi qo'ygan. "Yam-yashil daraxtlar" va "orasida snayper biqinib turgan qoyalar", yoki "yelib-yugurayotgan mashinalar" va "yerga ko'milgan minalar" o'rtasidagi qarama-qarshi tasvir urush bilan tinchlikning o'zaro zid ko'rinishini badiiy aks ettirgan. Lekin bu Rustamning ruhiyatida shukronalik yoki taqdiridan minnatdorlik tuyg'usini uyg'otmaydi. Navbatdagi shunga o'xshash epizodda qahramonning tinch hayotga moslasholmay qiynalayotgan kechinmalari quyidagidek tasvirlangan: "Odamlarning bunchalik beparvo yurishiga hamon ko'nikolmasdim. Har bir daraxt orqasida "duh" poylab turgandek edi" [8]. Qahramon ongiga mustahkam o'nashib qolgan qo'rquv refleksi afg'on urushi ishtirokchilarining umumiy hissiyotlarini o'zida mujassamlashtirgan. Bu O'.Hoshimov ijodida urushni rad etishning o'ziga xos uslublaridan biri hisoblanadi.

Robert va Rustam obrazlarining psixologik evrilishlariga xos umumiy jihat qahramonlarda yosh tushunchasining o'z ahamiyatini yo'qotishidir. "Uch og'ayni" romanining birinchi bobida Robertning tug'ilgan kuni tasvirlangan bo'lib, qahramon 30 yoshga to'lgan. Ammo do'sti Kesterning: "O'ttiz yoshli kishiga o'xshaysanmi, yo'qmi?", degan savoliga Robert "ham o'n olti, ham ellik yoshli odamga o'xshayman", tarzida javob beradi.

– ... Wie dreißig?

– Wie sechzehn und fünfzig gleichzeitig. Nicht besonders [9].

Yuqoridagi o'rinda Robertning javobi ostida urushdan avvalgi davrda qolib ketgan o'spirinlik hamda urushdan keyingi ulg'ayishni ifodalovchi keksalikka ishora bor. Qahramon o'zini bir vaqtning o'zida ham o'spirin, ham keksa insondek his qilishini ta'kidlash orqali boy berilgan yoshlik va kelajakka bo'lgan umidsizlikni nazarda tutgan.

"Tushda kechgan umrlar" romanida ham Rustam o'limi oldidan ruhiy larza holatida quyidagicha fikr yuritadi: "Men necha yoshga chiqdim o'zi? Yigirma ikkiga?! Yo'g'-e, axir, men yetmish ikkidaman-ku! Balki sakson ikkidadir? Nima farqi bor?!" [8]. Romanning ilk sahifalarida keltirilgan ushbu jumla asar oxirida yana takror qo'llangan. Bu yerda ham qahramon

bir vaqtning o'zida yosh va keksa insonning kechinmalarini his etayotganligi aks etgan. Remarkda bu jarayon do'stlarning yumoristik suhbat davomida kechsa, O'tkir Hoshimovda qahramonning kundalikka qayd etilgan butun umr sarhisobi, ma'nisiz umr haqidagi dardli iqrori holatida tasvirlangan. Har ikki adib ham bu orqali urushning qahramon ruhiyatiga bergan kuchli zarbasini yana bir bor o'ziga xos uslubda aks ettirgan.

"Uch og'ayni" romanida sobiq askarlarning izdan chiqqan ruhiyati Lokamp, Kester va Lentsdan tashqari Valentin Gauzer obrazi orqali ham o'z ifodasini topgan. Bu qahramon urushda baxtli tasodif sababli o'limdan qutulib qolgan inson bo'lib, urushdan keyin katta meros olgan. Romanda unga quyidagicha ta'rif berilgan: "Urushdan keyin Valentin kattagina merosga ega bo'ldi. Shundan beri ichadi. Tirik qolganimni umrbod nishonlashim kerak, deydi. Oradan qancha yil o'tib ketgani bilan ishi yo'q... Urush jarohati ko'ngliga qattiq o'rmashib qolgan" [7]. Bu qahramon hayotini ijobiy tomonga o'zgartirish uchun qolgan personajlardan ko'ra ko'proq imkoniyatga ega, biroq u ham asardagi boshqa obrazlar singari yuksak maqsadlar, katta intilishlar bilan yashamaydi. Aksincha, barcha sa'y-harakat va mehnatni foydasiz deb hisoblab, ichkilikdan bo'shamaydi. Ichkilikka moyillik Remark asarlarining deyarli barcha asosiy qahramonlariga xos xususiyat bo'lib, bu urush ishtirokchilarining ma'naviy va ruhiy inqirozini ifodalashga xizmat qilgan.

"Tushda kechgan umrlar" romanida ham askarlikdan qaytgan qahramonda algogolizm illatining yuzaga kelishi kuzatiladi. Xususan, urush qoldirgan jarohatlar ustiga "o'zbek ishi" voqealarining alami qo'shilgach, ichkilik Rustamning odatlaridan biriga aylanadi. Bu esa asar voqealari davomida qahramonning halokatini tezlashtirishga xizmat qilgan. Shuningdek, Rustam urushda olgan jarohati oqibatida erkaklik quvvatidan mahrum bo'lgan. Bu holat zamirida nafaqat jismoniy jarohat, balki istiqbolsiz kelajakka ishora ham mavjud.

Xulosa va takliflar. Erix Mariya Remark va O'tkir Hoshimovning urush mavzusidagi romanlarida askar obrazining o'ziga xos xususiyatlari, qahramon xarakteri va muallif nuqtai nazari psixologik tasvir vositasida keng ifodalangan. Xususan, "Uch og'ayni" va "Tushda kechgan umrlar" romanlarida urush ishtirokchilarining intellektual va psixologik evolutsiyasi aks ettirilib, urushning iqtisodiy va siyosiy manfaatdorlikka asoslanganligini idrok etgan yosh qahramonlarning kechinmalari vositasida mafkura hamda hayot haqiqati o'rtasidagi teskari mohiyat ochib berilgan. Bu jarayonda Robert Lokamp va Rustam Shomatov obrazlari hikoyachi-personaj hamda jonli guvoh vazifasini bajargan.

ADABIYOTLAR

1. Гинзбург Л. О психологической прозе. – Л.: Художественная литература, 1976. – С.448
2. Бобохонов М.Р. Ҳозирги ўзбек кичсачилигида психологизм. Филол.фан.номз...дисс.автореф. – Тошкент, 2012.
3. Қуронон Д., Мамажонов З., Шералиева М. Адабиётшунослик луғати. – Тошкент: Akademnashr, 2013. – 408 бет.
4. Морев Д.А. Берлин как текст в метаромане В.В.Набокова и Э.М.Ремарка. Автореферат дисс.канд.филол.наук. – М., 2008.
5. Маркин А.В. Случай Ремарка / Время Ремарка. К 120-летию со дня рождения писателя. Библиографический дайджест. – Волжский, 2018.
6. Похаленков О.Е. Мотивные комплексы и повествовательные стратегии романов «потерянного поколения» в контексте военной прозы XX века. Автореферат дисс.докт.филол.наук. – Смоленск, 2019.
7. Ремарк Э.М. Уч оғайни. – Тошкент: Шарк, 2015. – 416 бет.
8. Ҳошимов Ў. Тushда кечган умрлар. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2016. – 272 бет.
9. Remarque E.M. Drei Kameraden. – Köln: Kiepenheuer & Witsch, 1991. – 585 S.